

ОДБРАНА

СПЕЦИЈАЛНИ ПРИЛОГ БРОЈ 136

АЛБАНСКА ГОЛГОТА СРПСКЕ ВОЈСКЕ

У војним колонама, поред 220.000 старешина и војника, маршевало је и 200.000 цивила избеглица, од којих се трећина није спасила. По страховатама и жртвама, био је то најтежи марш који је до тада историја забележила.

Пише
Снежана НИКОЛИЋ

Намеру о повлачењу преко Албаније и Црне Горе Врховна команда уобличила је 23. новембра, а већ 25. свим командантима армија издала је историјско и судбоносно наређење о повлачењу трупа из отаџбине. О намерама и детаљима маневра истог дана (23. новембра) обавештен је наш војни изасланик у Подгорици пуковник Петар Пешић, а 26. новембра и војни изасланици Русије, Француске, Енглеске, Италије и Румуније.

Одлука је, међутим, одмах изазвала спорења међу савезницима. Енглеска и Италија заузеле су став да Српска војска остане у Албанији и да се ту, ако се то уопште исплати, реорганизује, док су Француска и Русија успоставили почетни захтев да се она пребаци у северну Африку.

За енглеску дипломатију била је то и прилика да уцени Србију због неуступања концесија Бугарској, па је цинично постављала питање оправданости одлуке Врховне команде о повлачењу и саме потребе реорганизације Српске војске. „Што се данас налазите у тешкој ситуацији, сами сте криви. Тврдоглаво сте одбијали да Бугарској учините концесије“, изјавио је тада министар војни Велике Британије.

Италијанска дипломатија настојала је да искаже себичне интересе и претензије према Балкану, као и презир који је гајила према Србији као источном суседу. Настала ситуација ишла је донекле наруку француским тежњама за отварањем новог – Балканског фронта, јер се могла уклопити у њена настојања да растерети западни фронт. Али, њен замах у том правцу кочио је свеже потписани уговор са Италијом. Уз то и постојеће околности наметале су јој потребу додатног војног ангажовања, па одлуку није било једноставно донети.

Став савезника делимично се може сагледати у светлу целокупне ситуације на савезничким фронтима која донекле открива који су били њихови приоритети и шта им је била главна преокупација у судбоносним данима за Србију и Српску војску.

Штаб Врховне команде кренуо је за Скадар 26. новембра у 9 часова, а стигао 6. децембра. У тој ситуацији о даљој

ПРЕД ИСТР

Војвода Живојин Мишић

употреби трупа одлучивало се на заједничким седницама команданата армија којима је руководио најстарији међу њима војвода Степа Степановић. До покрета јединица у Пећи одржано је пет таквих седница.

Већ на првој седници, 29. новембра у преподневним сатима, командант 1. армије војвода Живојин Мишић изнео је

мишљење да са армијама прикупљеним око Пећи треба прећи у офанзиву, а да команду над целокупном војском преузме најстарији командант армије војвода Степа Степановић. Међутим, преовладало је мишљење да офанзива нема никаквог изгледа на успех. После саопштења и представке коју је војвода Мишић учинио војводи Степи, а у којима (на основу пристиглих извештаја са терена о стању, распореду и активностима непријатеља) инсистира на противофанзиви –

ЗА СПАС ДРЖАВЕ

Историјску одлуку о одступању војске Врховна команда образложила је наређењем Обр. 24971 од 25. новембра: „Капитулација би била најгоре решење, јер се њоме губи држава... Једини је спас из ове тешке ситуације, повлачење на Јадранско приморје... Убедите све, да је ово повлачење државна потреба, спас државе, и да је у овим тешким данима наш спас у истрајности, стрпљењу и крајњем пожртвовању свију нас...”

1. јануар 2016.

ЕБЉЕЊЕМ

истог дана, у поподневним часовима, одржана је друга седница команданата армија на којој је донета одлука да се почне са припремама, преформирањем јединица, сходно бројном стању, и прегруписавањем трупа за противофанзиву.

У ноћним сатима, међутим, пристигли су извештаји да је непријатељ озбиљно угрозио положаје код Ђаковице које су браниле Моравска и Тимочка дивизија 2. позива. То је био разлог да се на трећој седници команданата армија 30. новембра поново одлучи о употреби трупа у духу наређења Врховне команде. Касније се испоставило да извештаји које је примио и, непроверене, проследио командант Моравске дивизије 1. позива о расулу, губицима и повлачењу у нeredу 13. пука другог позива и појединих пукова Одбране Београда, те гласине о паду Обилићева, нису били тачни. Међутим, то није имало утицаја да на трећој седници коначно пропадне Мишићева идеја о противофанзиви.

Али, војвода Мишић од своје идеје није одустао ни на четвртој седници команданата армија, која је одржана 1. децембра, пре подне, инсистирајући упорно: „Да се кренемо напред у офанзиву, те да видимо од кога бежимо, па успемо ли, добро, не успемо ли, онда да пошаљемо парламентарне непријатељу и ступимо у преговоре с њим“. Предлог војводе Мишића поново је одбијен уз образложење да је стање трупа такво да не гарантује никакав успех, иако су изве-

СВЕ СЕ ПЛАЉА

Али, шта да уради јадни српски војник са једним динаром дневно? Арнаути за хлеб траже само суво злато, дука-те и оружје, а на правцу кроз Црну Гору „... становништво просто глоби војнике наплаћујући проју од једног килограма тежине по 15 до 20 динара...“

Шта да уради јадни српски војник са једним динаром дневно кад му становништво кроз Црну Гору наплаћује и преноћиште. Један од судионика сећа се: „Ханови крај пута већина позатварани, а где су отворени за преноћиште плаћа се пет перпера за лежање на даскама а један за седење уз ватру. По неки протест и прека реч са Црногоркама и њиховим старцима и децом због такве бездушне скупоће, не измењују ништа стање. Једни нас сажаљевају а други нападају... што смо оставили Србију...“

Шта да уради са бедним динаром кад му кроз албанске мочваре за прелаз преко реке Шкумбе Арнаути наплаћују један турски грош, а за пренос преко набујале Маће војнику узимају два динара.

И, колико је пара било потребно српском војнику да би платио све те бесне уцене и исплатио свој бедни положај у који је запао!? На том путу за проју се давало све: најпре излишније и теже ствари, онда оружје, па шињели и одело, све до кошуље и на крају – голи живот.

штаји о стању и намерама непријатеља на северном делу фронта указивали на могућност макар почетног успеха противофанзиве.

Одступница гробовима обележена

Командант 2. армије издао је 1. децембра наређење свим јединицама за одступање у коме образлаже: „Због промене ситуације код Ђаковице и на фронту трупа Одбране Београда, коначно је напуштена намера за офанзиву и коначно решено да се продужи повлачење по наређењу Врховне команде.“

Наређење је предвиђало повлачење војске са Косова на Јадранско приморје у три правца. Десна одступна колона маршевала је правцем Пећ – Жљеб – Савине Воде – Рожај – Беране – Андријевица (1. и 3. армија) и Пећ – Ругова – Чакор – Велика – Андријевица (2. армија и Одбрана Београда и савезнички посланици) и од Андријевице све јединице преко Бара, Матишева, Лијеве Ријеке, Братиножића, Биоча, Подгорице и Тузи ка Скадру. Улога заштитнице на целој дужини правца припала је 1. армији.

Средња колона у којој су били краљ, Влада, Врховна команда, народни посланици, државна архива, дипломатски кор и Трупе нових области (Моравска дивизија 1. позива, Вардарска дивизија првог позива и Комбиновани одред) одступала је правцима који од Призрена (долином Белог Дрима између Паштрика и Коритника па преко Љум Куле)

АЛБАНСКА ГОЛГОТА СРПСКЕ ВОЈСКЕ

и Ђаковице (преко Ђафа Прушит) изводе на Везиров Мост. Од Везировог Моста све јединице маршују правцем преко Спаса и Флети до Пуке. Од Пуке Врховна команда и остале побројане структуре (које су на марш кренуле 26. новембра у 9 часова) маршују ка Скадру, а Трупе нових области, које су преузеле улогу заштитнице средње (а до Љум Куле и лево) одступне колоне, маршују преко Блиништа ка Љешу и Драчу.

Леву одступну колону чинили су Тимочка војска, Коњичка дивизија, Подофицирска школа из Скопља, Ђачки батаљон, резервне трупе, јединице последње одбране, избеглице, заробљеници, већина надлежстава и јединице Битољске дивизијске области кретала се правцем Призрен – Љум Кула – Бицај – Љуска – Васјат – Сумбат – Пишкопеја – Дебар – Струга – Пренс – Бабине – Елбасан – Пекин – Тирана – Шијак – Драч.

За марш, дуг у просеку око 150 километара, и прикупљање на линији Скадар – Љеш – Тирана – Елбасан, 2. армији требало је 19 дана, Тимочкој војсци 20, Одбрани Београда 22, Трупама нових области 13 (Комбиновани одред стигао је у Љеш 14. децембра, а одатле је упућен у правцу Драча – у раштбулски логор јединице су пристигле 5. јануара), а 1. армији, која је улогу заштитнице обавила до крајњих могућности и нечувеног пожртвовања, чак око 70 дана.

У војним колонама, поред 220.000 старешина и војника, маршевало је и 200.000 цивила избеглица, од којих се трећина није спасила. По страховтама и жртвама, био је то најтежи марш који је до тада историја забележила.

Динар и хлеб

После напуштања слагалишта у долини Мораве и у Нишу и промене комуникацијског правца ка Солуну, где су биле предузете мере за формирање главне базе за снабдевања, Војска је запала у до тада највећу кризу снабдевања. Да би се ситуација боље разумела треба имати на уму потпуну исцрпљеност српског војника у том моменту и да се знатна оскудица хране код војника осећала још током одступних борби, а нарочито неколико последњих дана на

Косову. Уз све то, део залиха предвиђен за одступницу већ је био начет у ишчекивању и током организације марша.

Војници су, дакле, на пут неизвесности кренули без одмора и – гладни. Укупне залихе трупа у храни биле су сведене на највише четири до пет дана. Тај проблем констатован је на четвртој седници команданата армија 1. децембра поподне, а команданти армија посветили су му посебну пажњу на петој седници, која је одржана 2. децембра ујутру. Тада су донели једну једину одлуку: „да се за даље, кад војници приме половину оброка хлеба, издаје сваком војнику по пола динара у виду новчане хране, а кад не буду могли да приме ни половину оброка хлеба, онда да им се издаје по један динар дневно“.

Обична рачуница јасно показује да просечан српски војник на том страшном маршу ка приморју није видео хлеба најмање 15 до 20 дана а неки и дуже – чим су истрошене четвородневне залихе. О томе сведоче бројна сећања бораца.

Иако је наш делегат са Цетиња пуковник Пешић упозорио команданте армија већ 29. новембра „...да храну за марш до Приморја понесу у својим коморама, иначе на путу кроз Црну Гору неће наћи готово ништа“, процене снабдевања храном базирале су се на тврдњама Црногорске врховне команде да је 29. и 30. новембра у Андријевици послато по 20.000 хлебова. Али, упозорење пуковника Пешића успоставило се врло брзо као озбиљно и реално јер је командант 2. армије већ 6. децембра известио престолонаследника из Андријевице: „Овде нема ни хлеба ни хране за стоку. Од 40.000 хлебова за које је јављено да ће бити у Андријевици, овде није ни један стигао.“

Хране, дакле, није било ни у првим прихватним слагалиштима на правцима наступања у Андријевици, Пуки, Орошиу и Елбасану. Обећани хлеб, нити било каква храна, војску нису чекали ни касније у Подгорици, Скадру и Тирани, а и до наредних слагалишта, ближе приморју, све те количине споро су се допремале са савезничких бродова.

„Све приче главног интенданта о неким количинама кукуруза у Плавници и другим местима не вреде ништа: овамо хлеб не долази, а глад се не да утолити код војника...“, наводи командант 1. армије у представци Врховној команди.

ВЕЋИ ДЕО ОСТАО У ОТАЏБИНИ

За збрињавање рањених и болесних српских војника у отаџбини је остављен несразмерно већи број медицинског особља и материјала у односу на оно са чим се кренуло у одступницу. Од санитетског особља у Србији, у 21 болници остало је око 25.000 болесних и рањених војника и са њима око 200 чланова страних мисија са 25 до 30 лекара, 46 војних лекара официра, целокупна опрема Српског црвеног крста и санитетско-апотекарског слагалишта у Нишу и мањим делом код Крушевца.

И док колоне маршују по беспућу, пристижу извештаји о неподношљивом и очајном моралном и бројном стању трупа.

Неки команданти у таквој ситуацији чак препуштају на вољу нижим официрима па и војницима да сами одржавају маршевску дисциплину, а они је, уз по неки људски протест и српску псовку из очаја, углавном одржавају меланхолијом и ћутањем. Они сад воде битку у себи и са собом.

Командант Брегалничке дивизије, која је тих дана трпела тешке губитке од Бугара у долини Шкумбе и код Бобије, извештава команданта Тимочке војске: „... Људи су глађу и напорима постали сенке, а стока товарна и теглећа пропала, и што до сада није дошло до потпуног растројства јединица, има се благодарити необично великом пожртвовању извесног броја старешина, и сталној нади да ће нам помоћ брзо стићи...”

Из представке и извештаја коју је Врховној команди учинио командант 1. армије 10. децембра јасно се може сагледати стање трупа и посебно трећепозиваца: „Бројно стање смањено је до невероватности, а и да је ма колико, оно не игра никакву улогу, нити има каквог значаја, јер под оваквим приликама и околностима, војници су апсолутно неспособни за борбу... Ови моји изнемогли трећаци (мисли на Ужички одред у коме су трећепозивци 4. пука и 2. прекобројног пука), а при том оскудни у храни, тешко би могли отпутовати а још теже учинити смену на ова три правца. Они су још добри кад се употребе само као резерва – прикупљени...”

На Христовом путу

Везан љубављу и дубоким осећањима за породицу и огњиште, српски војник помишљао је да ће се дубоко огрешити о своју породицу, своје имање и своју отаџбину ако је напусти. И ту, између патриотизма и поверења – панике и страха ломила се душа Србинова. Ипак, у тим најтежим тренуцима српски војник није поклекао. Он је у својим њедрима сачувао Србију, љубав, веру и поверење: љубав према отаџбини, веру у Бога и поверење у своје официре да их и у одступници из родне груде неће одвести на пут

без наде и повратка. Истина, многи војници говорили су како ће своје официре допратити само до границе а да даље не желе да иду јер се боје да ће их у туђој земљи, по ступању на албанско приморје, официри оставити на цедиљу. Ипак, и у условима великих пребега и предаја, надвладало је поверење у команду и старешине тако да то није постало претежно размишљање и појава, јер је највећи број војника кренуо у одступницу. А о части и честитости српског официра тих дана и тога времена сведочи један врло интересантан податак. У прегледу губитака Српске војске од 14. априла 1916. до 13. јануара 1917, који представља и званични извештај Врховне команде, наведено је да се у назначеном периоду од старешинског кадра непријатељу предао само – један официр.

У неизвесност до бескраја путује читава држава, војска и део народа. Одступни марш испланиран је прецизно – стазама бриљантног наступања Српске војске у Првом балканском рату. Само, јунаци са Зебрњака и Бакарног Гумна сада не наступају, већ одступају, а немају ни довољно хлеба ни смештаја. Харају глад, хорде Арнаута и бела смрт. Злакоб надвила се над колонама које се с муком пробијају преко снежних врхова Проклетија, залеђеног Чакора, Паштрика и Коритника. Снег покрива мртве и уморне. Чопори курјака и Арнаута и јата злослутних гаврана постају њихови стални пратиоци.

Био је то марш мученика. И те муке неки су поредили са Христовим, а Албанију су прозвали српском голготом.

После 19 дана натчовечанских напора, подвига и непребројаних жртава у савлађивању албанских теснаца и врлети и црногорских клисура и гудура, праћени кишом, снегом и ледом, босотињом и голотињом, вашкама, гадом и смрадом и пљачком дивљих хорди Арнаута, јунаци са Цера, Дрине и Колубаре бејашу страшног изгледа, да отац није могао препознати сина, брат брата. Личили су на покретне сенке, утваре, авети и костуре – на пропале просјаче пре него на војску. Од утегнутих снажних и спретних војника остале су рите од шињела, од трећепозиваца подерани опанци, поцепане шајкаче, нагорели зубуни и копорани. Били су боси, прљави, вашљиви, промрзли, измучени, полу-девени, гладни, необријани, оборених бркова, стиснутих усана, упалих образа, утонулих очију.

„Никаква жалба није се чула са усана ових људи који су толико претрпели; као да их је нека зла коб гонила, ишли су ћутећи; само би по кадшто изговорили „хлеба“; то је била једина реч коју су имали снаге изговорити. Има неколико дана како већина не беше ништа окусила...”, описује улазак српских војника у Скадар Огист Боп у делу „Кроз Албанију“.

И санитар у одступници

Последње наређење о санитарском збрињавању војске Врховна команда издала је санитару на линији санитарског збрињавања Крагујевац – Краљево, што је имало низ негативних последица. Сви каснији поступци представљали су самоиницијативу лекарског особља у духу општих наређења, а последице наступајућег стања најбоље је одсликао др Светислав Стефановић: „Док су из Рашке рањеници евакуисани за Митровицу и Нови Пазар, из тих вароши враћани су наши рањеници у Рашку... Из Митровице слати су наши рањеници у Приштину, док су отуда упућивани други у Митровицу...”

У тим условима аутентичне речи које је начелник санитета изговорио у Рашкој једном санитарском официру, карактерисале су одступницу: „Нема више никакве

организаације; сваки нека ради по својој сопственој иницијативи.”

О слабој организацији санитета током одступнице сведочи и белешка пуковника Драгутина Милутиновића: „... а одређени референт санитета пуковник др Чед. Михаиловић, не само да није дошао око Ђилана већ ни на Крф није стигао у команду. По причању, после одступања преко Албаније, отишао је право у Париз где је и остао, од никога не узнемираван, све до краја рата... Болничка чета Вардарске дивизијске области са санитарским мајором др Петром Николићем (бившим управником болнице) одступала је непознатим правцем за ову дивизију. Главна је да нисам имао никаквог санитарског материјала нит иједног болничара који су ми, поред лекара, били врло потребни...”

Начелник санитета Врховне команде др Лазар Генчић (касније за начелника постављен др Роман Сандермајер) тек 4. јануара, кад су први ешелони били пред укрцавањем, задаје детаљан упут о поступању са болесницима у Албанији и Црној Гори и прописује поступак са онима који се не могу транспортовати.

Уске стазе одступних маршевских праваца, прихватни логори, депои, болнице, мочварни рејони одмора, коначишта и преданака и блатњави друмови постали су српска стратишта. У њима се одиграла вишедневна најстрашња драма масовног умирања и помора од глади, пегавца, колере, дизентерије и других зараза – драма сахрањивања. Они представљају наше најмасовније, неопојане и необележене гробнице. Али никада нећемо доћи до прецизнијих података о броју жртава које су у Албанији остале. Ако се упореде подаци о броју војника који су кренули са Косова у одступницу и оних који су се искрцали у Бизерти, на Крфу, у Француској, на Корзици и стигли сувим до Солуна, произилази да је одступница кроз Албанију и Црну Гору од Призрена до Валоне Српску војску коштала најмање око 70.000 људских живота.

Образовање и рад болница

За оне који нису имали снаге да наставе због болести на правцима марша формирају се болнице у којима није било места за лакше болеснике и рањенике. И те болнице морале су да се од 23. децембра поступно евакуишу и премештају ка приморским лукама. Са болесницима који нису успели или нису могли да се евакуишу (најтежи рањеници и болесници) остајао је део лекарског особља или екипе. Тако је, на пример, са болесницима болнице у Беранама од 27. децембра остао др Качулис.

Стална моравска болница у Скадру радила је месец дана. За то време ту је лечено 3.400 војника, кроз њу је прошло више од 5.000 људи, а умрло је 350. Дневно је умрало од 30 до 35 одсто мученика. У Љешу се, потом, отворила Књажевачка резервна болница, а у Драчу пољска болница Тимочке војске са 400 болесника.

Оболело људство на левом маршевском правцу прихваћено је први пут на организовано збрињавање тек кад су челне јединице пристигле у Тирану. У девет зграда војне болнице, чији је управник био др Никола Христић, одмах

је размештено око 1.500 болесних. Уследило је наређење да се због стања у коме су били војници у тој развученој колони болница формира и у Елбасану (управник др Никола Благојевић). Те болнице биће касније евакуисане у Драч и Кавају. Болнице у Тирани, Драчу и у Каваји биле су нешто боље снабдевене захваљујући томе што је битолска стална војна болница при евакуацији изнела и сачувала највећи део санитетског материјала. По евакуацији болнице у Тирани у њој је, према сведочењу лекара Резервних трупа, остало свих 1.500 болесника

Драчка болница служила је и за регулисање евакуације болесника и реконвалесцената тако што је реконвалесценте и болеснике припремала за транспорт бродовима и лађама. Прилике у тој болници биле су тешке. Због великог броја оболелих који се повећавао из дана у дан, стално се ширио обим болнице на суседне зграде, подизани су нови шатори, придруживале се нове пољске болнице, отварао нова одељења у Раштбулу. Од 13. децембра до 26. јануара 1916. у драчкој болници лечена су 1.702 болесника, од којих су умрла 492. Али, мора се имати на уму да је кроз ову болницу прошло далеко више војника од броја који је наведен, поготову ако се зна да је ту издвојено и остало сво слабо људство које није могло маршевати за Валону. Већина њих потражила је помоћ или била ослоњена на драчку болницу у ишчекивању поморског транспорта.

Прихватни депои

Ради прикупљања заосталих војника, оних који су изгубили своје команде, и њиховог прикључења матичној јединици, организују се и прихватни депои с циљем да се у њима групишу болесни и потпуно изнемогли. Један такав депо организован је у Скадру, други код Љеша на десној обали Дрима, а трећи прихватни депо организован је у непосредној близини драчког пристаништа у Раштбулу. Бригу и надзор на њима преузели су по један старешина из сваке дивизије и одреда. Њима је стављено у дужност да се одмах јаве комисијама за укрцавање у Медови и Драчу и да издејствују што пре укрцавање војника из тих депоа.

Тако је медовска лука убрзо била преплављена изнемоглим и болесним, који су у масама пристизали из депоа у Скадру и Љешу, а драчка лука онима из логора Раштбул који су пристизали са средњег а потом и са црногорског маршевског правца. Они су данима чекали на пристајање првих бродова. Највећи број њих, међутим, неће бити те среће да се у њих и укрца. На укрцање ће сачекати још петнаестак дана, све до 23. и 24. јануара.

Поред до тада организованих депоа у Скадру, Љешу, Медови и Драчу, наређењем за упућивање трупа сувим за Валону, Врховна команда од потчињених састава захтева евакуацију болесника способних за покрет из подгоричке, скадарске, љешке и драчке болнице, док је за сво болесно и изнурено људство, неспособно да маршује сувим, одобрено прикупљање у прихватним логорима у непосредној близини драчког и медовског пристаништа.

Врховна команда одобрила је 19. јануара да пукови 3. позива прекину марш и да се прикупе и групишу на једном

УЛТИМАТУМ РУСКОГ ЦАРА

Одбачена од савезника, препуштена самој себи, Србија се уздала још једино у Русију. Престолонаследник Александар упућује 16. децембра апел руском цару Николају Другом Романову, којим га преклиње да учини нешто како би спасио Српску војску од сигурне пропасти: „... Са надом и уверењем, да ће се моја војска у Приморју Јадранскоме снабдети и реорганизовати на миру, помоћу, обећаном од Савезника, ја сам је превео овамо преко Албанских и Црногорских планина. Не нашавши ништа од онога овде, што јој треба да се издржава и реорганизује, она стоји данас пред најжалоснијим свршетком...Ја се надам да ће овај мој апел наћи одзива код Вашег Императорског Величанства...да ће интервенисати код савезника, да спасе Српску војску од катастрофе, коју није заслужила а која предстоји.“

И, коначно, након вишедневних ишчекивања и тумарања Српске војске од Скадра до Љеша, од Медове до Драча, од немила до недрага (а под ултиматумом Руског Цара) да ће, уколико савезници не помогну храброј Српској војсци и одмах не почну са њеном евакуацијом, Русија раскинути савез са Антантом и склопити сепаратни мир са Немачком, уследили су конкретни потези.

месту у депоу код Базар Шијака, где су остали под командом најстаријег од команданата пукова док на њих не дође ред за укрцавање у Драчу. Десеткованим пуковима трећепозиваца у депоима се прикључују и чете изнемоглих војника које су маршевале за Валону, као и изнемогло, болесно и изнурено људство јединица које су маршевале на средњем и левом одступном правцу а које се прикупљало у депоима и болницама у Шукусу, Тирани и Елбасану. Размештањем у депое, пукови трећег позива, већ десетковани у повлачењу, заправо су, на тај начин расформирани.

АЛБАНСКА ГОЛГОТА СРПСКЕ ВОЈСКЕ

Депои се организују и на обалама Војуше, као контролне тачке ради боље организације укрцавања у Валони. Они су примао по 10.000 војника, а депо у Арти надомак Валоне примао је четири до шест хиљада војника, већ спремних за укрцавање. Уз то у Селу Дризиша на десној обали Војуше ради лечења изнемоглих и болесних, Моравска дивизија 2. позива формирала је 3. помоћну пољску болницу. У њој је било око 1.000 болесних који су касније евакуисани за Крф.

Организовањем тих депоа чекање на укрцавање учињено је сношљивијим, али је и у њима за сва времена остао један број војника, не дочекавши спасоносне лађе. Глад и зараза узимали су свој данак. У логорима се појављују први знаци азијске колере која се није одмах раширила захваљујући, пре свега, ранијој вакцинацији војника против те опаке болести.

Податак да је 5. априла, по одласку комисије за укрцавање, са пуковником Данилом Калафатовићем на челу, из Валоне на Крф, у Албанији остало само 10 болесних људи, уз четири болничара и једног официра, најбоље потврђује очинску бригу старешина и команди свих нивоа у збрињавању људи и спасавању живота и последњег војника. Све њихове мере биле су срачунате на то да ниједан српски војник не остане изгубљен и незбринут на туђем тлу, а они које је смрт покосила да буду сахрањени на колико-толико достојанствен начин. Нажалост, на албанском тлу, на просторима коначишта, у рејонима прикупљања, у близини депоа и болница остала су многа непојана гробља а дуж маршрута непобројани гробови крајпуташи којима су обележена наша стратишта по Албанији.

На распећу

Ступивши на обале албанског приморја, Србија је била на истинском распећу. Нашавши се у изгнанству, држава је била распета између територије и народа које је напустила и туђине и неизвесности у коју се упутила. Врховна команда

била је распета између расутих пукова дуж албанског приморја. На највећем распећу, ипак, био је српски војник који је, заглављен у блато, тумарајући између Скадра, Медове и Драча и Валоне, у својој души лутао између огњишта и најмилијих које је напустио и неизвесног пута без повратка, између посрамљености и патриотизма.

У самом почетку разматрања питања како да помогну Српској војсци у кључним тренуцима њеног избављења након „албанске голготе“, при чему је камен спотицања било питање да ли „бедни остаци остатака Српске војске заврећују ма какву реорганизацију“, савезници нису имали јасан план о томе на који начин поступити. Највећи разлог за то лежао је у неслози савезника, њиховим опречним ставовима и погрешним проценама ситуације која је наступила и која ће тек наступити, а у основи свега стајали су њихови себични интереси.

Одговорачећи са проценама, савезници су изменили чак пет планова за спасавање Српске војске. Првобитним планом, за приоритет у пружању помоћи савезници су одредили прихват и исхрану, а не превозење. А управо на проблему допремања хране бродовима очитовала се сва бездушност и неразумевање савезника и њихове политике према Српској војсци. Савезници су пали на испиту. Питање транспорта, опоравка и реорганизације наше војске потиснуто је у други план и остављено за касније решавање.

Тим планом Италија је преузела обавезу да у медовско пристаниште сваког другог дана допреми по један брод са храном. Међутим, у периоду од 6. до 12. децембра, уместо транспорта хране, она се бавила превозењем Експедиционог корпуса из Торина у Валону чију главнину искрцава 8. децембра. Треба имати у виду да су, ради реализовања циљева који су им обећани Лондонским уговором, италијанске поморске снаге већ 29. новембра, да би стекле престиж над Српском војском у овој области, похитале према албанској обали изводећи препад на Драч и потопивши при том два аустроугарска разарача.

Након што су тих дана потопљени и италијански кон-
траторпиљер „Ентерпидо” и француски сумарен „Фре-
снел”, превоз хране био је потпуно обустављен кад је то
било најпотребније – између 6. и 12. децембра.

Француска и Енглеска уверавале су Србију да су њихо-
вим старањем у Бриндизи пристигле довољне количине
хране, а да је све запело око Италије која ту храну није пра-
вовремено и уредно допремила до албанских пристани-
шта. Али иа правдања нису ни у чему поправиле ситуацију
у Српској војсци, јер када су 16. децембра прве јединице
стигле у Скадар, нису их сачекале обећане савезничке лађе
ни хлеб насушни, прижељкивани.

Настала ситуација отуда намеће логичан закључак да,
с једне стране, у погледу снабдевања храном и прихвата
трупа, одступни марш нити је реално испланиран нити
дипломатски припремљен, а са друге, да савезници, који
су имали довољно и времена и средстава, нису одговорили
обавезама које су сами преузели и обећали нити су посту-
пали сходно драматичној ситуацији која је се ту пред њима
одиграла. Зато ће се тај помор због недостатка хране
наставити све до укрцавања у бродове за Бизерту и Крф.

Од донетог решења савезника о акцији на Балкану
па до првих практичних корака прошло је двадесетак
дана мучног натезања, слања инспекција, сагледавања и
процене стања и анализирања извештаја, а да готово
ништа није учињено.

Очајна Српска војска, исцрпљена тешким маршеви-
ма, глађу, болештинама и сталним борбама, сада буквално
заглављена у албанским мочварама, блату и тресету подно
албанских планина, ту надохват мора и острва – надохват
спаса, ишчекивала је да се савезници некако договоре.

Заглибљени у расквашеном терену, дневно су се топи-
ли читави српски пукови и нестајали из бројног стања, а
преморени, изнемоћали и изгладнели војници вукли су се и
буквално гушили у блату. Њихове заглављене ноге нису
више слушале вољу. Маршевало се само пет до шест кило-
метара дневно.

Тек на ултиматум руског цара Николаја Другог Рома-
нова савезници су формирали комисију са француским
генералом Пиароном де Мондезиром на челу коју су упу-
тили у инспекцију да на лицу места сагледа стање наше
војске, може ли се на њу даље рачунати и има ли уопште
вајде да се она реорганизује. Извиђачка војна мисија при-
стигла је у Медову 22. децембра. Међутим, и оперативни
договори савезника око тога на који начин, одакле и где
транспортирати Српску војску ради реорганизације, текли
су врло споро, уз честе измене договорених планова.

На основу извештаја, оцене и предлога мисије фран-
цуског генерала Мондезира да не постоје услови да се
Српска војска реорганизује на албанском приморју, али
да она завређује да јој се помогне, да се евакуише на
сигуран простор (предлог је био „негде у Француској или
Грчкој”), генерал Луј Фурније 26. децембра издаје одо-
брење да се Српска војска укрца у Медови и Драчу, а да
ће искрцавање бити „негде у северној Африци”. Органи-
зација поморског транспорта припала је Италијанској
ратној морнарици.

ФРАНЦУСКА

УБРЗАВА ЕВАКУАЦИЈУ

Тај датум – 3. фебруар поклапа се са једним
важним догађајем. Наиме, истог дана Прва армија
у улози заштитнице, уз помоћ одреда Есад паше, у
последњем моменту, тек на реци Ишми (на четрде-
сетак километара од Драча), успела је да заустави
снажан продор аустроугарских снага. Ако се тај
моменат има на уму, онда се бар донекле може доку-
чити суштински разлог француске одлуке да се
непосредније ангажује у евакуацији и убрза тран-
спорте, преузимајући од тога дана сву команду над
транспортима од италијанских снага, али истовре-
мено и сагледати сва агонија и опасност у којој се у
том моменту нашла целокупна Српска војска, распе-
та од Драча до Крфа, од Солуна до Бизерте, Корзи-
ке и Француске. Убрзо, 7. фебруара из драчке луке
за Валону евакуисане су заостале јединице и послед-
њи ешалони 1. армије, која је 70 дана, од Пећи до
Драча, била у заштитници. Само је у току 5. фебруа-
ра у Драчу укрцано 10.128 људи, а на укрцавање је
чекало још око 7.500.

Почетни план евакуације представљао је својевр-
сну калкулацију савезника везану за њихову неспремност
да отворе Македонски фронт и реализују прикривене
намере да нашу војску из Африке пребаце на Западни
фронт. Непрецизност око места искрцавања убрзо ће
поново постати предмет дужих усаглашавања међу саве-
зницима, чему треба додати и чињеницу да су већ након
првог транспорта Италијани довели у питање и место укр-
цавања и тиме још више искомпликовали ситуацију. Све

АЛБАНСКА ГОЛГОТА СРПСКЕ ВОЈСКЕ

то довешће до измена почетног плана у кључном тренутку нашег избављења, што ће Српску војску коштати великих жртава које се могу сагледати сабирањем гробова дуж маршруте од Драча до Валоне и свих оних који су своје кости оставили на Крфу, Виду и у Плавој гробници. Никада се неће сазнати тачан па ни приближан њихов број јер се те додатне жртве никада нису избројиле, али се процене крећу на неколико десетина хиљада умрлих.

Укрцавање

Поступајући по одобрењу генерала Фурнијеа, Врховна команда Српске војске издала је 31. децембра наређење за прикупљање трупа према медовском и драчком пристаништу. Командант Трупа нових области издао је 31. децембра наређење да се Комбиновани одреди Вардарска дивизија првог позива, не чекајући смену на положајима, одмах крену ка Драчу и спреме за укрцавање у бродове. Уследило је формирање комисија за укрцавање у пристаништима (за медовско пристаниште са пуковником Мили-

цизирано да одредиште буде Бизерта, а размештај трупа у пустињи у Тунису. За то време у Бриндизи су допловиле француске оклопне крстарице „Жиле Мишел“ и „Виктор Иго“ и три транспортна брода, спремни да преузму прве транспорте наших војника са албанских обала и превезу их у Бизерту, али нису наишли на одговарајућу сарадњу италијанске флоте која је организовала транспорт.

Први транспорт Српске војске укрцао је у Драчу 6. јануара. Изгледало је да је мукама српског војника дошао крај. Али, италијанска команда истога дана успоставља захтев савезницима да се промени место укрцавања и предлажу да то буде Валона. Нешто због неподесности и слабих капацитета лука (ниског газа за тако велике бродове), нешто због угрожености медовске и драчке луке од аустријске поморске флоте која је са две крстарице 12. јануара напала транспортне бродове у Драчу, али и са копнених праваца који су остали небрањени због капитулације Црногорске војске, нешто због невичности наших старешина да боље организују укрцавање, хаотичног стања избегличког ешелона, тешког стања изнемоглих, болесних

и рањених које су (плашећи се заразе) италијански војници избегавали да транспортују, а понајвише због саботирања италијанске команде (каприциозни и арогантни капетан Лењани укрцао је 14. јануара само део планираног транспорта, а 21. јануара прекинуо укрцавање и на обалу вратио већ укрцане војнике, ситничарио је у формалностима захтевајући спискове укрцаних, све до фабричких бројева пушака...), тај савезнички план евакуације доведен је у питање у најтежем тренутку по српског војника.

Међутим, и тај план биће измењен. Већ по пристизању првог транспорта у бизертску луку, својевољном одлуком адмирал Емил Гепрат наредио је, противно претходном ставу Врховне команде Француске војске, да српски војници не буду размештени у пустињи већ по варошима, касарнама и болницама туниског Средоземља: „Морамо их бар за тренутак метнути под кров.“ На тај начин спасао је на хиљаде српских војника од сигурне смрти.

Транспорти по том плану споро су одмицали, а на лађе се дуго чекало. Евакуација се одужила. Председник комисије за укрцавање у Драчу пуковник Кушаковић 13. јануара жалио се Врховној команди: „... Са транспортом трупа из Драча иде врло споро... Ако се продужи са оваквом спорочићу, оно се не може завршити ни за годину дана.“

војем Зечевићем на челу, драчким је руководио пуковник Драгутин Кушаковић), уређење прихватних логора (код Љеша и у Раштбулу) и ешалонирање јединица ради организованог укрцавања. За обезбеђење укрцавања у Медови одређена је Трећа армија, а у Драчу Тимочка војска. У прихватним логорима морало је у сваком моменту бити најмање 4.000 војника.

Већ 4. јануара био је готов распоред јединица за укрцавање. Новим планом евакуације у међувремену је пре-

Капитулација Црне Горе отежава евакуацију

Постојећи план показао се као неодрживо решење нарочито оног момента када је 13. јануара Аустроугарска војска ушла у Цетиње, те је морао бити хитно измењен. Истога дана из Медове су обустављени сви поморски транспорти трупа. Када је 21. јануара Црногорска војска капитулирала, битно се изменила целокупна војна ситуација у албанском приобаљу. Копнени путни правац од Бара ка Скадру и Медови остао је небрањен, а поморски од Боке ка Драчу отворен и угрожен. Од тога дана у Медову више није пристигла никаква пошиљка да не би пала у руке непријатељу. Из те луке само су још у два наврата (19. и 23. јануара) испловили бродови натоварени избеглицама и изнемоглим, болесним и рањеним.

Новим планом евакуације, који су савезници почели да припремају одмах по укрцавању првог транспорта (датум доношења плана поклапа се са поменутиим захтевом Италије да се промени место укрцавања, а припремна наређења савезничким снагама за његову реализацију уследила су већ након два дана), одустаје се од Медове и Драча као ризичних и безусловних места за укрцавање. Одлуком савезника по новом плану од Српске војске тра-

жи се да се трупе из прикупљених рејона усмере и одмаршују сувим до Валоне, која се сада одређује као место укрцавања. Истим планом Крф се први пут помиње као место искрцавања јер су, одмах након упућивања првог транспорта у Бизерту, српска влада и престолонаследник Александар упорно инсистирали да се измени савезнички план у погледу места искрцавања, те да се трупе „не упућују у тако далеке просторе, већ да се привуку ближе Отаџбини“, тако да је то био и својеврсни одговор савезника на тај енергичан захтев.

Нови план ни у чему није уважавао стање у коме се налази Српска војска. За српске трупе он је значајно додатни напор и додатне жртве, јер је у немогућим условима живим лешевима на измаку воље и снаге требало да маршују додатних 150–200 километара, а наметнут је и проблем евакуације стоке. Иако ће та одлука савезника скупо коштати Српску војску, већ исцрпљену једнопомесечним маршем, болештинама и глађу, импонувала је савезничка одлучност да коначно реши агонију једне војске.

Притиснута ултиматумом руског цара и извештајима мисије са албанске обале, Француска је решила да се ефикасније и непосредније ангажује у евакуацији, без обзира на уговор са Италијом који јој је до тада везивао руке.

Припремним наређењима за реализацију новог плана од 8. јануара регулисано је да снаге 6. пука афричких лова-

АЛБАНСКА ГОЛГОТА СРПСКЕ ВОЈСКЕ

ца (коњица Колонијалних француских трупа) из Бизерте 11. јануара окупирају Крф и тамо створе основицу за искрцавање (Грчка се о томе неће питати), да се део француских поморских снага са Дарданела упути за Солун и у његовом залеђу успостави мостобран.

Италији је тим планом наметнуто да преузме улогу заштитнице маршевских колона кроз Албанију, Енглеској да на Крф дотури потребну опрему за логоре и војску, Француској да преузме командовање над укрцавањем и да осигурава поморски транспорт на релацији Драч – Валона и одбрану конвоја од Валоне до Крфа, за шта је ангажовано одељење торпиљера из Бизерте. Врховној команди Српске војске наређено је да организује марш сувим за Валону, спроведе све потребне припреме уредно и организованог укрцавања у бродове и изврши извиђање Крфа.

Сврстани у 19 основних и два „бис“ ешалона, од 19. јануара живи костури, уваљани у блато, започињу марш по новом плану – сувим за Валону ради транспорта на Крф. Када су аустроугарске трупе 24. јануара ушле у Скадар наступио је критични моменат за Српску војску која је тек почела повлачење ка Валони. Тог тренутка запретило је тотално уништење и њених последњих остатака.

У организацији Француске војске и уз ангажовање 12 мањих бродова са капацитетом превозења од по 500 људи и девет великих лађа („Кордова“, „Реџина Елена“, „Умберто“, „Ре Виторио“, „Арменија“, „Верден“, „Краљ Виктор“, „Ла Лорен“, „Перзо“) са укупним капацитетом до 20.000 људи (реално су се могли користити капацитети до 7.000 људи), од 3. до 19. фебруара даноноћно су се превозили

српски ешалони мањим бродовима од Драча до Валоне и великим лађама из Валоне за Крф.

И у таквим условима (беспрекорне организације транспорта) била су потребна чак 22 дана да се из Валоне за Крф укрца последњи – 19. ешалон, који је сачињавала Комбинована дивизија 1. позива. Најзад, 19. фебруара у поподневним часовима завршена је албанска епопеја Српске армије која је трајала пуних 80 дана. За два дана, 21. фебруара, на другом, западном, фронту почеће највећа битка Првог светског рата – битка за Верден, брижно припремана све време наше албанске епопеје.

Скупа савезничка неслога

За превозење Српске војске са обала албанског приморја савезници су ангажовали 81 транспортни брод и шест санитетских лађа, а за осигурање целокупне операције употребљено је 70 ратних и око 100 потисних бродова (патролних и миноловаца). При томе, на савезничке бродове непријатељ је извео 26 подморничких и 25 напада из ваздуха.

Постоји више података о томе колико је војника превезено са обала Албаније. Један од најверодостојнијих је онај којим је располагала француска мисија која је руководила превозом и податке прикупљала на лицу места. Следећи податке наведеног извора произилази да су се са обала Албаније током операције од 7. јануара до 19. фебруара искрцала укупно 154.454 војника. Од тога на Крф је превезен 138.691 човек, у Бизерту око 10.763 војника, на Корзи-

ку 3.000, а у Француску 2.000. Наведеном броју треба додати и део трупа (одред пуковника Васића) који се кроз Македонију пробио у Солун – 3.631 војник.

Треба имати у виду и да су у Албанији остали само делови неких јединица у селу Дризиша на Војуши ради чувања и исхране стоке и комплетна Коњичка дивизија којој су савезници још 19. јануара обуставили сваки покрет. Она је била прикупљена на реци Војуши са 1.500 људи и 16.500 коња, а поступно се пребацивала из Албаније све до 5. априла, када је Албанију напустила и Комисија за укрцавање у Валони.

Кад саберемо и те бројке, долазимо до податка да је Српска војска, након голготе кроз коју је прошла, успела да сачува и на сигурно доведе контингент од 159.585 војника.

Ако се има у виду да је главнина Српске војске пристигла на Јадранско приморје од 16. до 20. децембра, да је за укрцавање јединица за Тунис (из Драча, Медове и Валоне) утрошено 10 дана – од 6. до 16. јануара, за марш трупа сувим од Драча до Валоне 9 дана – од 19 до 28. јануара, а да су за транспорт трупа из Валоне за Крф утрошена 22 дана – од 28. јануара до 19. фебруара, долазимо до закључка да је Српска војска због лошег прихвата и измене плана савезника изгубила од 29 до 33 дана – округло месец дана. Месец дана умирања! Да је прихват српских трупа био правремен и добро организован, целокупна Српска војска била би на Крфу месец дана раније а број умрлих био би смањен за више од половине, јер је смрт нарастала прогресивно. Била је то цена савезничке неслоге и честих измена планова коју је платила Српска војска. ■

СТРАДАЊЕ СРПСКЕ МЛАДОСТИ

Страхоте, муке и тешкоће албанске голготе најтеже су, уз трећепозивце, поднели голобради младићи, регрути чији су гробови посејани у Бизерти и Сиди Абдалаху, где су се надали уточишту, а где је многе од њих чекао прави помор. Гробови управо тих младића најбројнији су у северној Африци.

Последња (четврта) партија регрута мобилисана током рата ради попуне Српске војске скупљена је у оскудном времену, на брзину. Ступила је у војску за време немачко-аустроугарско-бугарске октобарске офанзиве 1915. године. Регрути су били у саставу новоформиране Инспекције резервних трупа са пуковником Милорадом Ристићем на челу. У одступници Министарство војно потчињило је Инспекцију команданту Трупа нових области генералу Бојовићу.

У састав резервних трупа упућена је класа регрута (1896. годиште) који 1915. године нису навршили 21 годину, како је то предвиђао члан 2 Закона о устројству војске. Службених података о броју регрута у тој класи нема, али се из једног извештаја инспектора резервних трупа види да је по списку вођено 612 каплара и подофицира и 26.514 редова.

Осим тога, са новоослобођених српских територија командант Трупа нових области упутио је у оперативне јединице контингент од 6.000 свеже обучених војника. Тако је у одступницу кренуо контингент од 33.126 припадника Инспекције резервних трупа.

Неред који је непријатељска офанзива створила у државној управи (која се и сама морала повлачити) није дозволио да се регрути снабдеју макар у мери јединица другог позива, па је већина тих младића већ у Призрену била поцепане одеће и обуће те су на одступни марш кренули боси. За време марша исхрана регрута била је недо-

вољна. У почетку су добили само 250–300 грама брашна за пет дана. Касније није било ни тога па су на маршрути од Каваје до Фијери буквално умирали од глади.

Колоне регрута биле су већ увелико проређене (24.280 војника) када су голобради и босоноги српски младићи кренули на одсудни марш преко Албаније, на левом одступном правцу Тимочке војске. Чудна је била маршрута регрута кроз Албанију. Од Призрена су кренули између Паштрика и Коритника дуж Белог Дрима преко Везировог Моста и Љум Куле до Бицаја и даље правцем Пишкопеја – Дебар – Струга. Инспектор резервних трупа затражио је од министра војног да се јединице повуку преко грчке границе, али је министар неопозиво одбио тај предлог. Врховна команда одобрила је, ипак, да ђачка чета и сви болесни регрути из Охрида и Струге пређу у Грчку и наставе марш у правцу Корче и Флорине ка Солуну, где су ушли у састав одреда пуковника Васића. Главнина колоне наставила је одступање ка Елбасану, где их је затекла наредба о ешалонирању целокупне војске у правцу Медове и Драча, тако да су уместо на југ ка Валони (где им је било ближе пристаниште) скренули на север ка Тирани.

Колера сатире младост

Ту у Тирани трупе су се први пут прикупиле и регрути су се могли јавити за лекарску помоћ. Баш ту су се јавили и први знаци колере међу њима. Само из крушевачког пука, према сведочењу Милана Петровића, у болници у Тирани остало је око 700 регрута, а укупно њих 1.500 није могло наставити марш.

Од Тиране колона је наставила кретање ка Шијаку, наомак Драча. Из Шијака, колона је наставила покрет ноћу 19/20. децембар, па је на раскрсници Драч – Каваја

чело колоне, уместо удесно ка Драчу, усмерено улево ка Каваји иако им је Драч био надхват руке.

Била је то велика и кобна грешка, јер пролазак колоне тим правцем није био припремљен ни дипломатски ни војнички, што ће резервне трупе коштати великих и непотребних жртава током наредних дана. Према оцени лекара резервних трупа Милана Петровића од Шијака до Фијерија изгубљено је још 3.000 регрута.

Прве крупне последице те одлуке испојиле су се кад су се јединице од 21. до 31. децембра нагомилале пред набујалом реком Шкумбом и ту морале застати. „После два сата гацања по блату и води, стигосмо до прелаза на Шкумби. Ту је био инспектор трупа са Штабом. Руководио је прелазом. Била су свега два чамца...

Дневно је превожено око 2.000 душа, док је укупан број трупа износио око 15.000. Згомилане у глибу на обали, трупе су без хране чекале на превоз више дана...”, наводи Милан Петровић у „Трагедији наших регрута”.

Сумњајући да међу регрутима влада колера, колону су зауставиле трупе италијанског Експедиционог корпуса на реци Семени и ту код Фијерија, обустављен им је сваки даљи покрет. Најпре је италијански командант Бертоти захтевао од команданта резервних трупа да све јединице одмах напусте Фијери и да се врате у Драч, под претњом обуставе сваког збрињавања и снабдевања које је изнето у девет тачака. То је значило још 150 километара марша живих костура по блату по коме су већ једном прошли и једва допузали.

Притешњена ултиматумом италијанског команданта, Врховна команда забранила је свим касније наступајућим ешелонима који су маршевали сувим ка Валони приступ логору и наредила обилазак Фијерија. „У Фијери се не сме ни једна наша јединица задржавати”, било је изричито наређење Врховне команде од 27. јануара.

Одмах је формирана болница која је била смештена у Омер-пашиним конаку. Управник те болнице био је доктор Моравац, а управник пријемне амбуланте доктор

ПОБИТИ БОЛЕСНЕ

Дрскост италијанских официра дошла је до изражаја у ставу пуковника Моске да болесне регруте треба издвојити а „умрле покопати или побацати у реку” на шта му је пуковник Никола Пејичић одговорио: „Господине пуковниче! Ово нису наше регуларне трупе, но регрути, који су све знање војничко стекли у одступању. Ми смо се борили више но што један народ може да се бори. И, ето, дошли смо да нас Ви побијете, и без топова, и без пушака”.

Врховна команда зато је преклињала генерала Мондезира да спречи тај злочин. Тако је купљено време, рок је продужен, а војници, иако су били такоредни надомак валонског пристаништа, задржани су у логору и стављени у потпуну изолацију – из „санитетских предострожности” иако су већ били надомак Валоне. Логор резервних трупа Скопске подофицирске школе и Музичке подофицирске школе налазио се на узвишици која је доминирала Фијеријем. У њему је српски регрут преживљавао најстрашњу драму умирања. Ту је наступила права пропаст регрута.

Милан Петровић. Амбуланта је образована без икакве опреме. У ствари, просторија је више послужила као склониште за умируће и за капелу, неголи за амбуланту која је у тим условима радила свега четири-пет дана, до формирања болнице.

Колера је ту узела свој данак. Дневно је умирало по 40 до 60 регрута. Према депеши инспектора резервних трупа од 6. јануара, претходног дана умрло је 59 војника.

АЛБАНСКА ГОЛГОТА СРПСКЕ ВОЈСКЕ

За десетак дана боравка под шаторима умрло их је око 400. У болници у Фијерију остало је смештено око 800 регрута. О њима се до средине фебруара, када су преживели пребачени на Крф, старао лекар Милан Петровић. У болници у Фијерију, од 26. децембра 1915. до 16. фебруара 1916, умрло је 1.029 регрута и питомца.

Дуга колона беспомоћних младића, после договора савезника, ипак 7. јануара наставља покрет ка Валони. На челу колоне био је 1. пук нишких резервних трупа, за њим на други дан Божића крећу регрути крушевачког, а на трећи дан Божића и крагујевачки пук. Биће то и редослед укрцавања у валонској луци, с тим што је предност дата изнемоглим, болесним и рањеним који су заједно са 1. пуком упућени у Бизерту а остали пукови резервних трупа за Крф.

Издужена четвородневна колона контролну тачку у Новију челом прелази 10, а зачељем 14. јануара. Последњи војници те дуге колоне мученика прелазе Војушу тек 12. јануара. За оболело људство из састава резервних трупа и

Скопске подофицирске школе последњи километри марша били су најтежи.

Чистиште пред Валоним

На обалама Војуше отворен је карантин – чистиште пре уласка у Валону. Он ће одмах бити претворен у логор у коме ће бити смештено и остати 1.000 оболелих. Тај број потврдиће касније и командант Одбране Београда извештавајући о томе Врховну команду 19. јануара, при проласку његових јединица преко Војуше. У логорима ће заувек остати око 400 регрута, а још неколико стотина настрадало их је при преласку Војуше код села Љубовче.

Остављајући на свом крвавом путу у Фијери, на обалама Војуше и у њеним таласима укупно око 1.800 оболелих и више од 1.000 умрлих, у валонску луку успело је да се укрца свега нешто више од 7.500 припадника резервних трупа. Део њих око 5.000 опорављаће се на Крфу а остатак у Бизерти и Сиди Абдалаху где ће се по болницама наставити свакодневна умирања.

Министар војни и Врховна команда били су касније врло болећиви према регрутима. Прихватили су да већина оних који су се од болести и рана лечили у бизертским болницама до пред сам крај рата остали у саставу Реконвалесцентног одељења у Лазуазу.

Поводом пропасти српских регрута, народни посланици поднели су интерпелацију на 42. редовном заседању Народне скупштине 28. августа 1916. године. О помору регрута Народна скупштина расправљала је на 88. заседању 6. априла 1918. и 18. децембра 1919, када је формиран Анкетни одбор који је припремио Меморандум о узроцима упропаштавања регрута резервних трупа. Анкетирани министар војни није знао ни колико је регрута евакуисано са обала албанског приморја, а војвода Бојовић сматрао је да Анкетни одбор није надлежан за то.

Указом Врховног команданта од 5. априла 1920. „предата су заборава сва нерасправљена дела предвиђена у Војно-казненом законнику“, па је на тај начин и питање помора српских регрута и сатирања српске младости „скинуто са дневног реда“, то јест – заташкано. Али за историчаре, оно је увек актуелно. ■

СТРАДАЊЕ БЕЗ ПРЕСЕДАНА

Од 33.162 припадника, резервне трупе оставиле су на свом крвавом путу 27.500 регрута – до Призрена их је нестало или погинуло 8.836; од Призрена до Шкумбе умрло је и нестало 9.820 (овде није одузет број оних који су упућени преко Флорине и Корче у Солун); од Шкумбе до Фијерија умрло је 4.035; од Фијерија до Валоне умрло је 3.465 регрута. По болницама северне Африке и на острву Виду тек ће наступити умирање остатака њихових пукова.

У болницама Бизерте и Сиди Абдалаха умрло их је око 1.000. Број умрлих на Виду и у Плавој гробници никада се неће сазнати јер су српски регрути сахрањени на том простору пре него што се почела водити евиденција о умрлим војницима на простору Крфа. Процене се и овде крећу око 1.000 умрлих регрута.

